MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

विद्यावार्ता®

Issue-37, Vol-03 Jan to March 2021
Peer Reviewed International Referred Research Journal

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

Scanned with CamScanner

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Jan. To March 2021
Issue 37, Vol-03

Date of Publication
01 Jan. 2021

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ **विद्यावार्ता** या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. **न्यायक्षेत्र:बीड**

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat**.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Scanned with CamScan

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal
Jan. To March 2021
Issue-37, Vol-03

INDEX

01) SWAYAM: INDIA'S INITIATIVE FOR MASSIVE OPEN ONLINE COURSES (MOOCS) ...
Swati P. Adhe ||14

02) E-MARKETING IN OPPORTUNITIES AND CHALLENGES
Dr. Shashikant V. Adsod, Distt. Yavatmal ||16

03) Role of Media and Sustainable Tourism in Bangalore
H.S Harsha Kumar, Vijayanagar ||22

04) संगीत मकरंद के रचनाकार पंडित नारद का काल निर्धारण
अक्षिता बाजपेई, गौरांग भावसार & राजेश केलकर, वडोदरा ||27

05) ECONOMIC IMPACT OF THE PANDEMIC ON THE COACHING INDUSTRY: A STUDY...
SARIKA MISHRA & DR. (MRS) ASHA SHRAMA, Gangarar Chittorgarh ||32

06) NOVEL COVID-19 THE GLOBAL PANDEMIC: A CRITICAL REVIEW OF ITS IMPACT ...
Prof. Dr. Nisha Kumari, Bhagalpur, Bihar ||37

07) The role of Irrigation in Agricultural Development
Poonam. R. Patel & Dr. Gita G. Pandya, Gujarat University ||42

08) India in the mirror of Arabic Education
Dr. Md. Shamsuddin Mallick, Kolkata, India ||43

09) Psycho-Social Factors and Achievement Motivation Among School Students
Dr. Shanti Kumari, Garhwa (Jharkhand) ||48

10) Vulnerability of Cereals and Pulses production, productivity, area under ...
Dr. Sudhir Y. Shesabhare, Dist SANGLI ||51

11) Rural Development Programme (MGNREGA) :A Geographical Analysis ...
Dr. M.B. Shivanna, Bangalore ||55

12) Covid -19: Impact and Challenges on Academic Library Services
Dr. Amit S. Tankar, Dist. Akola (MS) ||58

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Scanned with CamScan

13) ग्रामोद्धाराचे मूलगामी चिंतन : 'गावमातीचे अभंग'
डॉ. कमलाकर चव्हाण, जि. हिंगोली ||62

14) नाथ संप्रदाय:स्वरूप व चिकित्सा
प्रा.डॉ.राजेंद्र सुकदेव चौधरी, जि.नांदेड ||66

15) गांधीवाद आणि मराठी साहित्य प्रवाह
शशिक ांत शामराव चव्हाण, जि. क ोल्हापूर ||69

16) 'युगांत' : एक आकलन
प्रा.डॉ.बी.आर.दहिफळे, जि.लातूर ||72

17) भारतातील बेरोजगारीची समस्या
प्रा. डॉ. पांडुरंग सदाशिव डांगे, जिल्हा गोंदिया ||76

18) भारतीय पर्यटन उद्योग विकास
प्रा.सतिश आर.जाधव, मोवाड ||80

19) बिदर जिल्ह्यातील ऐतिहासिक किल्ले : ऐतिहासिक पर्यटन केंद्राचा भौगोलिक अभ्यास
कनाडे पल्लवी कंटेप्पा, उदगीर ||83

20) मॉब लिंचिग एक सामाजिक समस्या
प्रा. डॉ. प्रविण कनकुटे, जालना ||86

21) संत कवयित्रींची अंधश्रद्धा निर्मूलन भक्ती
डॉ.अनिल मुंढे, जि. लातूर ||88

22) देवदासी विरोधी चळवळीचे महिला सुधारणेतील योगदान
प्रा.डॉ.सतीश गंगाराम ससाणे, अहमदपूर ||90

23) ज्ञानेश्वरी : परंपरेची-ज्ञानेश्वरांची आणि ज्ञानेश्वरीतील
प्रा.डॉ.वसंत रघुनाथ शेंडगे, जि.अहमदनगर ||92

24) असंघटित कामगार अर्थव्यवस्थेतील दुर्लक्षीत घटक
प्रा.डॉ.बी.आर शिंदे, जि.परभणी ||97

25) सहकार चळवळ व राजकारण — एक संबंध
प्रा. डॉ. संभाजी तनपुरे, जि. अहमदनगर ||100

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Scanned with CamScan

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal

Jan. To March 2021
Issue-37, Vol-03

14

नाथ संप्रदाय:स्वरूप व चिकित्सा

प्रा.डॉ.राजेंद्र सुकदेव चौधरी
दिगंबरराव बिंदू महाविद्यालय, भोकर, जि.नांदेड

****

प्राचीन काळात शंकराचार्यांनी भारतभर अद्धैत तत्वज्ञानाचा प्रसार करून वैदिक धर्माचे पुनरूज्जीवन केले. भारतात अनेक उपासनापंथही निर्माण झाले. उत्तरेकडून शैव,वैष्णव आणि नाथ पंथ यासारखे पंथ मध्ययुगीन काळात महाराष्ट्ªात आले. प्रमुख संप्रदायात नाथ पंथाला आद्यत्वाचा मान मिळाला. त्याच्या नंतर अनेक लहान मोठे उपासना पंथ महाराष्ट्ªात निर्माण होÅन त्यांनी आपले आचारधर्म आणि तत्वज्ञान लोकांसमोर मांडले. या पार्श्वभूमीवर या काळातील नाथसंप्रदाय व त्याच्या अध्यात्मिक व वाङ्मयीन वाटचालीचा विचार येथे करता येण्यासारखा आहे.

नाथ संप्रदाय :

महाराष्ट्ªात नाथ संप्रदाय येण्याच्यापूर्वी त्याचा भारतभर प्रसार झालेला होता. ११व्या, १२व्या शतकात महाराष्ट्ªात आलेल्या या पंथात मच्छिंद्रनाथ, गोरखनाथ, गहिनीनाथ या चारित्र्यसंपन्न सिध्द् पुरूषांची परंपरा महाराष्ट्ªाला लाभली. ^आदिनाथ* शिव हे संप्रदायाचे मुळ प्रवर्तक असले(तरी त्यांचे शिष्य ^मच्छिंद्रनाथ* हेच संप्रदायाचे पहिले मानवी गुरू मानले जातात. संप्रदायाला नावारूपाला आणण्याचे श्रेय मात्र गोरखनाथांना दिले जाते. ^नाथ* म्हणजेच रक्षण करणारा स्वामी. त्याद`ष्टीने नाथ संप्रदाय म्हणजे रक्षण करणाÚया स्वामींचा संप्रदाय. या संप्रदायातील या सिध्द् पुरूषांनी शिव आणि शक्तीची अद्धैत परंपरा लोकांसमोर मांडली. ते ज्या-ज्या प्रदेशात गेले. त्या-त्या प्रदेशातील लोकभाषेत साधनेचे शुध्दीकरण व योगमार्ग सांगितला. ^वेदान्त व सिध्दांत* यांचा समन्वय त्यांनी घडवून आणला. ज्ञान, भक्ती,कर्म या योगांपैकी गहिनीनाथाने ज्ञानयोग भक्तीचा पुरस्कार केला(असे असले तरी या पंथाचे महत्वाचे सिध्द् पुरूष हे सर्वसामान्यांमध्ये मिसळून त्यांच्या लोकदैवतांच्या उत्सवात सहभागी व्हायचे आणि धर्मजीवनाला उजाळा द्यायचे. यामुळे लोकांमध्ये त्यांना आदराचे स्थान मिळाले. शक्तीयुक्त शिवरूपाला त्यांनी ^अद्धैत* अनुभूती म्हणून प्रमाण मानले. आत्मशुध्दीवर भर दिला, योगसाधना सांगितली. शब्द प्रामाण्यापेक्षा आत्मानुभूतीला महत्व दिले. शुद्रातिशुद्रांना जवळ करून त्यांना आत्मोन्नतीचा मार्ग दाखविला. हा संप्रदाय ^हठयोगी* सिध्दांतांचा होता. हठयोगाने बिंदू (वीर्य) वायू, मन व वाणी यांना वश केले की, सामरस्य प्राप्त होते(असे मानले जाई. तत्कालामध्ये धार्मिक आचरण हे लोकभाषेत नव्हते. ते लोकभाषेत आणण्याची बंडखोरी नाथपंथाने केली. महाराष्ट्ª ही दीर्घकाळ नाथसंप्रदायाची कर्मभूमी असल्याने त्यांच्या विचारांचा प्रभाव महाराष्ट्ªीयांच्या मनावर पडला. धार्मिक साधनेच्या क्षेत्रात अराजकता व अनेक मतांचा गोंधळ उडाल्याने समाजधर्म गोंधळून गेला होता. दंभाचार वाढलेला होता. विचार-आचारात विसंगती निर्माण झाली होती. गोरक्षनाथांनी अशा परिस्थितीत समन्वय घडवून आणला. उक्ती आणि क`ती यांत एकवाक्यता आणण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. आत्मोध्द्वाराबरोबर लोकोध्द्वाराचे कार्य त्यांनी केले. राजयोगाच्या सिध्दीसाठी ^हठयोगाची साधना* या पंथाने सांगितली. कारण ज्ञानानंतरचे कर्म करून लोकांचा उध्दार करणे ही राजयोगाशी सुसंगत असलेली कल्पना त्यांनी मांडली. तेव्हा त्यांच्या शिकवणीविषयी असे म्हणता येईल की, ^^नाथसंप्रदाय हा केवळ योग साधना करणारा संप्रदाय आहे. ही धारणा वास्तवास अनुसरून नाही. योगसाधना ही या संप्रदायाने साधनभूत मानलेली आहे. अवनतीच्या काळात साधनालाच साध्याचे महत्व आल्याकारणाने हा पंथ हठयोग्याचा आहे(ही समजूत बळावली. ^राजयोग* साध्य व्हावा या हेतूने योगसाधना करावयाची, राजयोग पदावर आरूढ झाल्यानंतर पिंड-ब्रâ~मांडाची एकरूपता ध्यानात ठेवून लोकोध्द्वाराचे कार्य करीत राहवयाचे अशी या संप्रदायाची शिकवण आहे.**१ ही शिकवण देतांना तंत्र-मंत्र आणि चमत्काराचा मार्ग या पंथाने स्विकारल्यामुळे जनमानसांवर याचा मोठा प्रभाव पडला. महाराष्ट्ªातील

Scanned with CamScan

आद्यपंथ म्हणून त्याला लोकप्रियता मिळाली. महाराष्ट्रात या संप्रदायिकांना ^नाथ*, ^योगी*, ^जोगी*, ^सिध्द्*, ^कानफाटे*, ^अवधूत*, इ नावांनी देखील ओळखले जाते.

नाथसंप्रदायाचे तत्वज्ञान व वाङ्मयीन स्वरूप :

नाथ संप्रदायिकांनी संप्रदायाच्या प्रचारासाठी लोकभाषेचा स्विकार केलेला असल्यामुळे आधुनिक भारतीय भाषांपैकी बहुतेक सर्व भाषांच्या प्रारंभिक साहित्यावर नाथ संप्रदायाचा प्रभाव आढळून येतो. संस्क`त आणि प्रादेशिक भाषांमध्ये अनेक ग्रंथ आहेत. मात्र मराठीमध्ये नाथ पंथाची वाङ्मय निर्मिती तशी फुटकळ स्वरूपाची आढळून येते. त्यात अभंग आणि पदे आहेत. या संदर्भात असे सांगता येईल की, ^^ती काळाच्या ओघात नष्ट झाली असावी. गोरक्षनाथांच्या नावावर साठ-सत्तर ग्रंथ असले, तरी काही पदे आणि ^अमरनाथ-संवाद* व ^गोरक्षगीता* ही दोनच ओवीबध्द प्रकरणे मराठीत आढळतात. पण या दोन्ही प्रकरणांच्या गोरक्ष कर्तृत्वाबाबत शंका आहे. ^अमरनाथ संवाद* या प्रकरणाच्या शेवटी ^श्री गोरक्षविरचिते अमरनाथसंवादे आत्मज्ञान कथांतिनिजविचारे* असा उल्लेख असला तरी, गुरूने दिलेले ज्ञान ग्रंथित करून अमरनाथाने जुन्या प्रथेप्रमाणे आदरभावाने हा ग्रंथ गुरूच्या नावावर लिहला असावा असे दिसते. अर्थात अंशतः उपलब्ध झालेल्या या ग्रंथामुळेच गोरक्ष शिष्य म्हणून अमरनाथाचे नाव आपणापुढे येत आहे. या ग्रंथाच्या ६२ पृष्ठांपैकी अवघी १५पृष्ठे उपलब्ध झाली आहेत. ग्रंथाची मांडणी सुत्रबध्द आहे. भाषा गद्य सदृश्य पद्यासारखी असून, प्राचीन वळणाची आहे. यातील आशय अद्वैत वेदांत सांगणारा व योगपर आहे**[२] गोरक्षनाथांपासून या संप्रदायाला रूप प्राप्त झाले. त्याचा काळ आणि उगमस्थान याबाबतीत अभ्यासकांमध्ये मतभेद असले (तरी धार्मिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमीच्या दृष्टीकोनातून या पंथाला महत्वाचे स्थान आहे.

बौध्दांच्या महायान, हिनयान या पंथामधून तंत्रज्ञानाला जी चालना मिळालेली होती आणि जो मार्ग लोकाभिमुख झाला होता. तो तंत्रमार्ग नाथपंथानेही स्विकारला होता. हा मार्ग भोगवाद म्हणून त्याला विकृत रूप प्राप्त झाले होते. मात्र मनोनिग्रह, अपरिग्रह, आचारशुध्दता यांवर गोरक्षनाथाने भर दिला होता. म्हणून तंत्रमार्ग आणि योगिनींच्या जाळयात अडकलेल्या ^मत्सेंद्रनाथ* या आपल्या गुरूची सुटका त्याने केली. गोरक्षनाथाच्या नावावर अनेक संस्क'त ग्रंथाशिवाय ^गोरखबानी* आणि मराठीतील पदे व चरणे आहेत. त्यात त्यांचे तत्वज्ञान सामावलेले आहे. ब्रह्म, माया, जीव, जगत, अज्ञान, प्रकृती,प्रतिबिंब हे सिध्दांत त्याने प्रतिपादन केले. वेगळया प्रकारचा अद्वैत सिध्दांत मांडला ukFk BkP, k ^सिध्द-सिध्दांत पध्दती* या ग्रंथात शुध्दाचरणासाठी आणि मनोनिग्रहासाठी योगमार्ग सांगितला. या योग-मार्गात हठयोग, राजयोग यांचा समावेश त्यात केला. या संदर्भात श्री.रं.कुलकर्णी म्हणतात की, ^^या पंथात वस्तुतः योगसाधना हे साधन मानलेले असून या साधनाने राजयोगाची प्राप्ती करून घ्यावयाची असते. ^राजयोग* हा ज्ञानोत्तर कर्म आणि लोकोध्द्वार यांच्याशी संबंध असल्याने या संप्रदायाच्याव्द्वारे समाजप्रबोधनाचे कार्य घडलेले आहे.**[३] राजयोगाच्या प्राप्तीसाठी ^हठयोग* आणि मोक्षाच्या प्राप्तीसाठी ^राजयोग* असे सुत्र सांगून हठयोगामुळे राजयोग प्राप्त होतो आणि राजयोगातून मोक्ष प्राप्ती होते. असा क्रम या पंथाने सांगितला. त्याचा परिणाम मुकूंदराज,ज्ञानेश्वर आणि चक्रधर स्वामी या थोर संतांवरही झाला. याचबरोबर नाथपंथाची योगसाधना आणि त्यांनी केलेले चमत्कार याचा प्रभाव महाराष्ट्रीयन समाजावरही पडत होता.

मात्र योगमार्गाची मर्यादा अशी सांगता येईल की, ^^लोकाभिमुखता, जातीभेदातील दृष्टी, विशुध्द आचरणाचा आग्रह आणि लोकभाषांचा स्विकार असे सर्व लोककल्याणाचे विशेष असूनही, या पंथाचे प्रत्यक्ष आकर्षण समाजमनात तितकेसे का राहिले नाही.. या प्रश्नाचा शोध घेतल्यास असे जाणवते की, ज्या एका महत्वाच्या सुत्राने समाजातील सर्व घटक बांधले जातात. त्या भक्तीतत्वाकडे या पंथाचे दुर्लक्ष झाले आहे. हा पंथ गुरूभक्तीला अपार महत्व देतो हे खरे(शिव आणि कृष्ण या दैवतांमध्ये या पंथाने विरोध मानला नाही हेही खरे(पण तरीही हा पंथ परमेश्वर भक्तीला अनन्यसाधारण स्थान देत नाही. सामान्यांना न पेलणारÚ; k gBयोगावर या पंथाचा भर आहे. शरीराला व मनाला पुर्णपणे जिंकून योगमार्गाचे काटेकोर पध्दतीने अनुसरण

Scanned with CamScan

करून समाधीसुख हस्तगत होईल याचीही खात्री नाही. ***४ असे असले (तरी लोकभाषेचा या पंथाने केलेला स्विकार, ही या पंथाची जमेची बाजु सांगता येईल.

देव आणि धर्म यांच्या कल्पना त्यांनी लोकांच्या भाषेतूनच लोकांना सांगितल्या आहेत. त्यामुळेच त्यांचे तत्वज्ञान सगळीकडे पसरले. समाजकल्याणाची भूमिका घेÅन हा पंथ लोक-मानसांत रूढ झाला. कारण उपदेशासाठी या पंथाने लोकभाषेत पदरचना केली ^गोरक्षगीता* म्हणून ते पद गोरक्षनाथाच्या नावावर आहे. मात्र ते अभ्यासकांच्या मते संशयात्मक वाटते. ^गोरक्ष-अमरनाथ संवाद* या नावाने ओळखला जाणारा ग्रंथ मात्र नाथपंथात विशेष मानला जातो. गोरक्षनाथांचे विचार अमरनाथाने कथन केले असे सांगितले जाते (परंतु या बाबतीतही अभ्यासकांमध्ये मतभेद दिसून येतात. तरीही ^^या ग्रंथात ग्रंथकाराने ^सिवलक्षेण*, ^जीवलक्षेण*, ^पींडोत्पत्ती*, ^खटुचक्रलक्षेण* या क्रमाणे विविध लक्षणे सांगून शेवटच्या २१ व्या प्रकरणात ^अष्टांग-योग दर्शन* कथन केले आहे. ^इंद्रिये इंद्रीयांचावीषयो वीसरौनि आपणपां सुखीचा ते समाधिः तेथ सुख-दुःख लोटौनी केवळ यैक्ये अनीर्वाच्य ब्रह्मसुखचि असेः ते योगी नीत्यानंदः नीत्य त`प्तः नीत्य सुखीः अविनासुः यैस्वर्यगुणयुक्तः आष्टमाहासीधीःरीधीः त्यातेंचि टाकुनुयेतीःAA ग्रंथातील कथनाचे स्वरूप कशा प्रकारचे आहे याची कल्पना यावरून येÅ शकेल**–५ या ग्रंथात देहविवेक, आत्मज्ञान-कथन, सा, युजतालक्षण, राजयोगलक्षण हे विषय सांगितलेले आहेत. तर गोरक्षनाथांच्या पदरचनेत वामाचार व जारणकर्मे यांचा निषेध सांगितलेला आहे. धन,यौवन यांची आशा न करता मांस,मद्य आणि नशेबाज वस्तू वर्ज्य मानलेल्या आहेत. याचबरोबर देवपूजचे लक्षणही सांगितलेले आहे. या पंथातील चांगा वटेश्वराच्या ^तत्वसार* या ग्रंथात हठयोगाचे विवरण आले असून गुरू महात्म्याचेही विवेचन केलेले आहे. तसेच विसोबा खेचराच्या ^षट्स्थल* ग्रंथात शिवागमाअंतर्गत विचार आला आहे. हा विसोबा खेचर कोण? याविषयी अभ्यासकांत मतभेद आहेत (असे असले तरी मध्ययुगीन महाराष्ट्ªात उदयाला आलेल्या पंथांमध्ये नाथपंथाला अग्रस्थान देता येते. कारण या पंथाच्या विचारांचा प्रभाव नंतरच्या पंथातील संतांवर पडलेला दिसतो. म्हणून असे म्हणता येईल की,^^ज्ञानेश्वर, नामदेव,मुक्ंदराज आदी या कालखंडातील जे श्रेष्ठ ग्रंथकार आहेत. ते सर्व नागपंथी असले (तरी त्यांच्या वाङ्मयाचे स्वरूप केवळ नाथपंथी नाही. विविध संतांची जी अभंगवाणी आहे. तिच्यामध्ये अनेक जागी या पंथाच्या खुणा उमटल्या असल्या (तरी अशी अभंगवाणी म्हणजे निखळ नाथपंथी वाङ्मय नव्हे. नाथपंथ हा निर्गुणोपासक पंथ आहे. आणि संतांच्या भक्तीकाव्यात तर सगुण रूपाला प्राधान्य आहे. शिवकल्याण,शिवदिनकेसरी इत्यादी ग्रंथकार नाथपंथी असले तरी, कालद`ष्टया ते नंतरचे असल्यामुळे त्यांचाही विचार येथे होÅ शकत नाही. एकंदरीने असे म्हणता येते की नाथपंथाने मध्ययुगीन साधनामार्गाला जे नवे वळण दिले त्याचा परिणाम महाराष्ट्ªातील उत्तरकालीन पंथांवर होत राहिला. प्रेरणा नाथ पंथाची आणि कार्य नव्या संप्रदायाचे ही स्थिती वाङ्मयाच्या बाबतीत तर मोठया प्रमाणावर दिसून येते. त्यामुळे नाथपंथाच्या प्रत्यक्ष वाङ्मयापेक्षा अप्रत्यक्ष वाङ्मयाची संख्या मोठी आहे. असे म्हणावे लागते.**६ नाथपंथाचे प्रत्यक्ष वाङ्मय हे लोकभाषेतून लोकोध्दारासाठी असले (तरी या वाङ्मयात शुध्द साधनमार्ग आणि योगसिध्दी सांगितलेली आहे. ही योगसिध्दी अद्धैत मताचा स्विकार करणारी आहे. हठयोग आणि राजयोगाकडून मोक्षप्राप्तीकडे नेणारी आहे. म्हणूनच धार्मिकद`ष्टया लोकभाषेतून लोकोध्दाराचे कार्य नाथपंथाने केले असे म्हणता येईल.

मात्र या संप्रदायाचा प्रचार आणि प्रसार महाराष्ट्ªातील इतर संप्रदायांच्या तुलनेत कमी झालेला दिसून येतो. याचे कारण म्हणजे या पंथाची तत्वप्रणाली o fopkjizky h , d -गुरू एक-शिष्य अशा गुरूपरंपरेने या संप्रदायाची वाटचाल होत राहिल्यामुळे हा संप्रदाय महाराष्ट्ªात जास्त प्रमाणात विस्तारित पावलेला दिसत नाही. परंतु महाराष्ट्ªातील समाजाच्या धर्मभावना जाग`त ठेÅन भारतीय संस्कृतीचे संरक्षण व संवर्धन करण्यात हातभार लावला असे म्हणावयास हरकत नाही.

संदर्भ ग्रंथ सूची.

१. मध्ययुगीन मराठी साहित्य : एक पुनर्विचार : श्री.रं.कुलकर्णी,पृ.८३

२. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूपः ह.श्री. शेणोलीकर,प`-८

३. मध्ययुगीन मराठी साहित्य : एक पुनर्विचार : उ.नि.पृ-१००

४. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास : खंड-पहिला, संपा.शं.गो.तुळपुळे प` १७९

५. तत्रैव - पृ.१८३

६. तत्रैव - पृ.१८५

Scanned with CamScan